Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology
Vol.7, No.12, Spring & Summer 2026, 1-26
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.92583.1307

ATU PRESS

Original Research
Accepted: 29/06/2026
Revised: 25/06/2026
Received: 05/05/2026
ISSN: 2717-1108
eISSN: 2717-1116

A Critical and Comparative Assessment of Ayatollah Javadi Amoli's View of Theistic Science

Seyyed Jaaber Mousavirad *

Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Allameh Tabataba`i University, Tehran, Iran

Abstract

Ayatollah Javadi Amoli's theory of theistic science rests on two pillars: (a) all knowledge that attains certainty or rational confidence is religious, and there is no secular science; and (b) transmitted religious sources should be used, through ijtihād, alongside rational and empirical sources. The central question is whether the mere certainty or reliability of a scientific proposition makes it religious, and whether transmitted sources can play an epistemic role in all sciences, particularly the empirical sciences. The article critically examines these two pillars and briefly compares his view with that of Ayatollah Misbah Yazdi. Using an analytical-critical method and, to some extent, a comparative approach, the study examines the foundations and components of Javadi Amoli's theory of theistic science. The first pillar fails to consider the role of religious presuppositions in the truth and realism of scientific theories. As for the second, his emphasis on transmitted sources cannot be accepted for a large part of the sciences, especially the empirical sciences, because the purpose of religion is human felicity and religion offers no program for these sciences, which are neither religious nor secular. Javadi Amoli's theory is untenable because it neither explains the role of religious foundations and presuppositions nor justifies extending transmitted sources to sciences about which religion has no specific epistemic content. Theistic science is instead possible in two domains: knowledge related

*Corresponding Author: mousavirad@atu.ac.ir
How to Cite: Mousavirad, S. J. (2026). A Critical and Comparative Assessment of Ayatollah Javadi Amoli's View of Theistic Science. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology. 7 (12).* 1-26. DOI: 10.22054/jcst.2026.92583.1307

to religious values and human felicity, and descriptive knowledge about which religion offers a specific account.

Introduction

The possibility, nature, and scope of theistic science have been among the important and controversial issues in contemporary philosophy of science and philosophy of religion. The central question is whether the sciences, particularly the natural and human sciences, can meaningfully be characterized as theistic or religious, or whether scientific knowledge is essentially neutral with respect to religious commitments. Among contemporary Muslim thinkers, Ayatollah Abdullah Javadi Amoli has developed one of the most comprehensive accounts of theistic science. His position rests on two principal claims. First, all sciences that attain certainty or rationally warranted confidence are inherently religious, because genuine knowledge reveals reality and, ultimately, the works of God; there is thus no secular science as such, only religious or secular scientists. Second, the development of theistic science requires the use of transmitted religious sources, alongside reason and empirical experience, through ijtihād. Assessing this view helps clarify two basic questions: whether the certainty or reliability of a scientific proposition suffices to make it religious, and whether transmitted sources can play an epistemic role in producing or completing theories across all sciences, especially the empirical sciences. This article critically examines both claims and briefly compares Javadi Amoli's view with that of Ayatollah Misbah Yazdi.

Literature Review

Previous discussions of Javadi Amoli's account have primarily adopted explanatory, defensive, or analytical approaches. Some studies have sought to clarify or defend his conception of theistic science, while others have critically examined his position, particularly his claim that all certain or reliable sciences are inherently religious. However, much of the existing critical literature has concentrated on the first component of his theory, with comparatively less attention given to his second claim concerning the epistemic role of transmitted religious sources in the sciences. The present study contributes to this discussion in two respects. First, it offers new criticisms of the claim that every certain scientific discipline is

inherently theistic. Second, it systematically examines the role Javadi Amoli assigns to transmitted sources and evaluates whether such sources can legitimately function as epistemic resources across different scientific disciplines. The study also compares his position, to a limited extent, with that of Misbah Yazdi, whose account distinguishes between sciences unrelated to religion and those whose foundations, values, or methods intersect with religious beliefs, values, or commands.

Methodology

This study employs an analytical, critical, and comparative method. First, Javadi Amoli's account is reconstructed by examining its two central components: the intrinsic religious character of certain or rationally warranted scientific knowledge, and the integration of transmitted sources with reason and empirical experience. Second, these components are critically assessed in light of the distinction between descriptive and normative sciences, the different epistemic structures of the natural and human sciences, and the role of philosophical and religious presuppositions in scientific theorizing. Third, Javadi Amoli's position is compared with Misbah Yazdi's more restricted account of theistic science. The study does not assume that every scientific proposition is religiously neutral; rather, it examines which parts of scientific knowledge can reasonably be characterized as theistic and which should remain outside the religious/secular dichotomy.

Conclusion

The analysis shows that Javadi Amoli's theory faces two fundamental difficulties. First, his claim that every certain or rationally warranted science is inherently religious does not account for how religious and secular presuppositions shape the content, conceptual framework, and theoretical interpretation of scientific disciplines, and it therefore offers no way of making existing sciences religious. Some areas of the human sciences depend substantially on philosophical assumptions and normative commitments; economic theories, for example, are shaped by different conceptions of welfare, justice, interest, and development. In such cases, religious assumptions can play a constitutive role in determining what counts as a relevant fact and which theoretical framework best explains a domain, and even in

some natural sciences metaphysical assumptions affect the formulation and justification of theories.

Second, his proposal to employ transmitted sources alongside reason and empirical investigation is excessively broad. Although the Qur'an and traditions occasionally refer to natural phenomena, religion does not provide a scientific program for physics, chemistry, biology, or medicine, since its primary purpose is human guidance and felicity. That a certain scientific proposition is compatible with religious truth does not make it a religious proposition; claiming otherwise unnecessarily expands the domain of religion and blurs the distinction between religious knowledge and knowledge that is merely compatible with religion. Misbah Yazdi's distinction between descriptive and prescriptive sciences is largely helpful, but it overlooks descriptive claims that religion itself makes about nature, such as the creation of the world and of human beings, which belong to theistic science even though they are not tied to human felicity.

The study therefore defends a moderate conception of theistic science, which is possible in two domains: knowledge connected with religious values and human felicity, which can be developed through religious principles and, where epistemically possible, transmitted sources; and descriptive knowledge about which religion advances a substantive claim. By contrast, large areas of descriptive science on which religion takes no position are neither theistic nor secular. Theistic science is thus a selective and moderate project, neither coextensive with all certain knowledge nor confined to the worldview of scientists.

Keywords: Theistic Science; Islamic Science; Natural Sciences; Human Sciences; Javadi Amoli.

مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۸
ISSN: ۲۷۱۷-۱۱۰۸ eISSN: ۲۷۱۷-۱۱۱۶

پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه
دوره ۷، شماره ۱۲، بهار و تابستان ۱۴۰۵، ۱-۲۶
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.92583.1307

بررسی انتقادی و تطبیقی دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی پیرامون علم دینی

سید جابر موسوی راد * دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

چکیده

نظریه علم دینی آیت‌الله جوادی آملی مبتنی بر دو رکن است: الف: هر علمی که به درجه قطع یا اطمینان برسد، دینی است و علم سکولار وجود ندارد. ب: در کنار منابع عقلی و تجربی، باید از منابع نقلی نیز به روش اجتهادی استفاده شود. پرسش اصلی آن است که آیا صرف قطعی یا اطمینان‌آور بودن یک گزاره علمی برای دینی‌بودن آن کافی است و آیا منابع نقلی می‌توانند در همه علوم، به‌ویژه علوم تجربی، نقش معرفتی داشته باشند؟ هدف این مقاله، بررسی انتقادی این دو رکن و مقایسه مختصر دیدگاه ایشان با دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی است. این پژوهش با روش تحلیلی ـ انتقادی و تا حدودی رویکرد تطبیقی، مبانی و مؤلفه‌های نظریه علم دینی آیت‌الله جوادی آملی را بررسی می‌کند. رکن اول دیدگاه ایشان با این مشکل مواجه است که به نقش و تأثیر مبانی دینی در درستی و واقع‌نمایی نظریات علمی توجهی ندارد. نسبت به رکن دوم نیز تأکید ایشان بر منابع نقلی در بخش گسترده‌ای از علوم (به‌ویژه علوم تجربی) پذیرفتنی نیست، زیرا هدف دین سعادت بشر است و دین برای این بخش از علوم برنامه‌ای ندارد؛ این بخش از علوم نه دینی‌اند و نه غیردینی. نظریه علم دینی آیت‌الله جوادی آملی، به جهت تبیین‌نکردن نقش مبانی و پیش‌فرض‌های دینی و تعمیم نقش منابع نقلی به علومی که دین درباره آن‌ها محتوای معرفتی خاصی ندارد، پذیرفتنی نیست. در مقابل، علم دینی در دو حوزه قابل‌طرح است: معرفت‌های مرتبط با ارزش‌های دینی و سعادت انسان، و معرفت‌های توصیفی‌ای که دین درباره آن‌ها توصیف خاصی ارائه کرده است.

کلیدواژه‌ها: علم دینی، علم اسلامی، علوم طبیعی، علوم انسانی، آیت‌الله جوادی آملی.

*نویسنده مسئول: mousavirad@atu.ac.ir

مقدمه

امکان و ماهیت علم دینی یکی از مباحث مهمی است که بحث‌ها و نظریات گسترده‌ای پیرامون آن در طول چند دهه‌ی اخیر مطرح شده است. سؤال اساسی در این بحث این است که آیا علوم طبیعی (نظیر فیزیک و شیمی و ...) و علوم انسانی (نظیر اقتصاد، روانشناسی، مدیریت، جامعه‌شناسی و ...) را می‌توان دینی یا اسلامی نمود، یا این‌که این علوم، با بی‌طرفی واقعیات را بیان می‌کنند و قابل‌تقسیم به علم دینی یا سکولار نیستند.

برخی اساساً علم دینی را غیرممکن یا غیرمطلوب می‌دانند (سروش، ۱۳۹۲: ۳۳۷-۳۶۰؛ ملکیان، ۱۳۹۲: ۳۰۵-۳۲۲) و برخی دیگر علم دینی را مفهومی ممکن، تحقق‌یافته و مطلوب می‌دانند. مدافعان علم دینی در مورد معناشناسی علم دینی نظریات گوناگونی را ابراز نموده‌اند. دکتر گلشنی معتقد است گرچه در داده‌های جزئی و توصیفات داده‌ها (که حجم عمده‌ای از علم را تشکیل می‌دهد)، علم بی‌طرف است، امّا زمانی که قرار است از این داده‌های جزئی، نظریه‌ای کلّی در علم نتیجه گرفته شود، دخالت متافیزیک بسیار واضح می‌شود و علم امکان دینی شدن یا ضد دینی شدن دارد. به‌علاوه گاهی علم با عدم تعیّن نظریه‌ها توسط داده‌های تجربی روبرو می‌شود و در اینجا ملاک‌هایی نظیر معیارهای دینی می‌تواند تأثیرگذار باشد (گلشنی، ۱۳۹۴). دکتر خسرو باقری معتقد است در مواردی که آموزه‌های دینی وفور و غنای کافی دارند، می‌توانند به‌عنوان پیش‌فرض علم برای صورت‌بندی فرضیه‌های علمی استفاده شوند (باقری، ۱۳۸۲). آیت الله مصباح یزدی نیز بر استفاده از چهارچوب دینی در مباحث علمی مرتبط با سعادت انسان تأکید دارد (مصباح یزدی، ۱۳۹۲).

در میان این نظریات، می‌توان گفت یکی از بحث‌برانگیزترین نظریات راجع به علم دینی، دیدگاه آیت الله جوادی آملی باشد. دیدگاه ایشان دو رکن اساسی دارد: الف: ایشان معتقدند تمام علوم قطعی یا اطمینان‌آور، دینی هستند و تنها می‌توان نگاه دانشمندان را تقسیم به دینی یا الحادی نمود (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۳-۱۴۶). ب: ایشان معتقدند برای کشف علم دینی، باید در کنار عقل و تجربه، از منابع نقلی نیز استفاده شود (جوادی آملی،

۱۳۸۷: ۱۴۹).

در پاسخ به این سؤالات، از نگاه نگارنده، باوجود بعضی از نکات مثبت، دیدگاه آیت الله جوادی آملی با ایرادات جدی مواجه است که در متن مقاله به آن‌ها اشاره خواهد شد. در این راستا، ابتدا دیدگاه ایشان تبیین می‌شود، سپس دیدگاه ایشان مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد و نهایتاً دیدگاه برگزیده در مورد علم دینی تبیین می‌شود.

در رابطه با دیدگاه آیت الله جوادی آملی چندین اثر تاکنون تدوین شده است که برخی از آثار رویکرد تبیینی یا دفاعی نسبت به دیدگاه آیت الله جوادی آملی دارند. (واعظی، ۱۳۸۷، جوادی آملی، ۱۳۹۳). برخی آثار نیز گرچه تا حدی جنبه تحلیلی نسبت به دیدگاه آیت الله جوادی دارند، اما تحلیل‌های صورت گرفته، عمدتاً با تمرکز بر رکن اول دیدگاه آیت الله جوادی آملی است (خاکی قراملکی، ۱۳۹۳، خسروپناه و بابایی، ۱۳۸۹)؛ اما نوآوری این مقاله اولاً به جهت طرح نقدها و نکات جدیدی است که در مقالات و آثار پیشین وجود نداشته است. ثانیاً رکن دوم نظریه آیت الله جوادی آملی کمتر موردتوجه بوده است که در این مقاله، تبیین و نقد می‌گردد.

۱. تبیین دیدگاه آیت الله جوادی آملی پیرامون علم دینی

دیدگاه آیت الله جوادی آملی در مورد علم دینی از دو بخش تشکیل می‌شود. در بخش اول ایشان تأکید دارد که هر علمی که بتواند واقعیات را نشان دهد، علم دینی تلقی می‌شود. بخش دوم دیدگاه ایشان اشاره به این دارد که برای دستیابی به علم دینی، در کنار منابع عقلی و تجربی، باید با روند اجتهادی از نقل استفاده نمود. از نگاه ایشان، نقل در کنار عقل و تجربه می‌تواند سازنده‌ی علم دینی باشد.

آیت الله جوادی تأکید دارد که دینی کردن علوم با انجام کارهای صوری و ظاهری (نظیر اضافه کردن نام خدا و آرم‌های دینی به کتب و ...) میسر نمی‌شود، بلکه باید گامی فراتر برای رسیدن به علم دینی برداشت (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۳۶)؛ اما این گام چیست؟ آیا ایشان قائل به تغییر در محتوای علوم فعلی است؟

از نگاه ایشان برای دینی‌کردن علوم، به‌جای تغییر در محتوای علوم، باید نوع نگاه

دانشمندان تغییر کند. ایشان مشکل علوم دینی را صرفاً در این می‌بینند که علوم تجربی نگاهی به خالق و مبدأ و غایت عالم ندارد و علم خویش را برآمده از عنایت الهی نمی‌بینند. نتیجه‌ی این نگاه این است که نوعی نگاه ناقص به علم شکل می‌گیرد که هم به خالق عالم توجهی ندارد و هم به غایت جهان. اسلامی کردن علم به معنای تصحیح نگاه به علوم طبیعی و توجه به مبدأ و غایت در آن‌ها است. در این راستا، باید نگاهی الهیاتی به طبیعت و علوم طبیعت داشت و علوم طبیعی را جدای از الهیات ندانست، بلکه در امتداد الهیات دانست. باید علوم طبیعی را صنع و مخلوق خداوند دانست و تغییرات عالم را به تصادف و شانس نسبت نداد، بلکه تأثیر خداوند در تمام امور را در نظر گرفت. علمی که در آن این نوع نگاه وجود داشته باشد، علم دینی است؛ بنابراین معیار دینی بودن علم به این است که نگاه و فلسفه دینی که مبدأ و غایت الهی را در نظر می‌گیرد، در علوم گنجانده شود، اما نیازی به تغییر ماده و محتوای درونی علوم نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۳۵-۱۳۶؛ جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۹). ایشان صریحاً می‌گوید «درون [علوم] هرچه هست، [فلسفه الهی] این را به صاحبان علوم می‌دهد. چون فلسفه کاری به طب و کشاورزی ندارد...من در دو طرف قضیه کار دارم. آیا از جایی به نام مبدأ آمده است؟ آیا به‌جایی به نام معاد ختم می‌شود، اگر این دو طرف را بردارید الحادی می‌شود. ولو درونش هر حالتی می‌خواهد داشته باشد... الحادی بودن اصلاً به ماده و صورت و ذرات درونی شیء کار ندارد») جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۹).

در تصحیح نگاه نسبت به علوم، آیت الله جوادی آملی بر چند امر تصریح دارند:

الف: تصحیح نگاه نسبت به طبیعت و توجه به این‌که طبیعت مخلوق خداوند است.

ب: توجه به این‌که مبدأ فاعلی برای جهان وجود دارد و تمام تغییرات جهان وابسته به او است.

ج: تصحیح نگاه نسبت به هدف خلفت و در نظر گرفتن اموری نظیر بسط عدالت و ... به‌عنوان غایت خلقت (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۰).

بر این اساس، آیت الله جوادی آملی معتقد است نوع نگاه عالمان، تقسیم به دینی و غیردینی می‌شود، اما تمام علوم بشری ذاتاً دینی هستند به‌شرط آن‌که آن علم قطعی یا در

حد اطمینان عقلایی باشد و مبتنی بر ظنون صرف نباشد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۳-۱۴۶). علمی که قطعی است، نه‌تنها تنافی با دین اسلام ندارد، بلکه خودش بخشی از اسلام است؛ بنابراین تمام علومی که به درجه قطعیت یا اطمینان می‌رسند، ذاتاً اسلامی هستند و اسلامی کردن محتوای آن‌ها معنایی ندارد، حتی اگر کاشف این علم خودش ملحد و بی‌دین باشد؛ زیرا علم صائب (علم درست که انسان را به حقیقت می‌رساند) خلق الهی را نشان می‌دهد و چنین علمی همیشه اسلامی است. علم، دینی و غیردینی ندارد، بلکه این عالم است که دیندار و غیردیندار می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۳-۱۴۶).

این نظریه مبتنی بر این نگاه است که نمی‌توان مطلق علوم را نسبی یا عاری از حقیقت دانست، بلکه واقعیتی وجود دارد که انسان می‌تواند در حد یقین یا اطمینان‌آوری به آن دسترسی داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۶). البته علوم طبیعی همانند علوم دینی نیز ممکن است زمانی تغییر یابند و کشف شود که نظریه‌ای علمی، اشتباه بوده است و در این صورت باید به تصحیح آن علم پرداخت؛ اما این مسئله مانع از این نیست که گفته شود که تمام علوم قطعی یا اطمینان‌آور، اسلامی و دینی هستند (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۶-۱۴۷). از نگاه ایشان اساساً علمی تحت عنوان علم سکولار وجود ندارد، زیرا اگر علم بر مبنای وهم و خیال باشد، علم نیست تا سخن از اسلامی‌شدن یا نشدن آن شود؛ و اگر بر مبنای قطع و یقین باشد، علم ذاتاً دینی می‌شود، زیرا این علم فعل خدا را توصیف می‌کند و علمی که اوراق تکوین الهی را ورق می‌زند و پرده از اسرار و رموز آن بر می‌دارد، به‌ناچار اسلامی و دینی است؛ بنابراین علمی به نام علم سکولار یا غیردینی وجود ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۴).

در کنار تصحیح نوع نگاه به خلقت، مبدأ و معاد، آیت الله جوادی آملی به علوم نقلی نیز تأکید دارند و معتقدند باید از تعلیل‌ها و تأییدهای علوم نقلی هم بهره گرفت، اما توجه داشت که علوم نقلی به‌تنهایی کافی نیستند، همان‌طور که علوم عقلی و تجربی به‌تنهایی کافی نیستند، بلکه باید عقل و تجربه و نقل در کنار هم لحاظ شود تا علم دینی به دست آید و هرکدام از معرفت‌های عقلی یا نقلی به‌تنهایی در نظر گرفته نشود (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۱).

اما پرواضح است که بسیاری از جزئیات علوم، در آیات و روایات تبیین نشده است. در این رابطه باید چه کرد؟

از نگاه ایشان گرچه تفصیل علوم در آیات و روایات نیامده است، اما با اجتهاد و تدقیق عالمانه در همین روایات فعلی می‌توان بر اساس اصول موجود در قرآن و سنت، علوم جدیدی را ایجاد کرد که ریشه در قرآن و سنت دارند. ایشان به این مثال اشاره می‌کند که علمای اصول باوجود روایات معدودی که در باب استصحاب یا برائت وجود دارد، توانسته‌اند بر اساس اصول موجود در روایات به گسترش و بسط علم اصول بر اساس این مبانی بپردازند. هم‌چنین مجموع روایاتی که در فقه معاملات وجود دارد، بر پایه‌ی روایات اندکی است، اما مجتهدان در طول تاریخ بر اساس مبانی همین روایات معدود، به بسط و گسترش فقه معاملات پرداخته‌اند. به همین نحو می‌توان در روندی اجتهادی، با استفاده از اصول موجود در روایات، به علمی جدیدی دست یافت که در عین بهره‌گیری از نظریات تجربی، بر اساس روایات و آیات مربوط به کیهان‌شناسی و طبیعت، به صورتی جدید شکل گیرد و نتایج خاص معرفتی داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۹).

این نظریه آیت الله جوادی آملی، ریشه در دیدگاه ایشان در مورد گستره‌ی علم دینی دارد. از نگاه ایشان گستره‌ی علم دینی محدود به معرفت‌هایی که مرتبط با سعادت انسان است، نمی‌شود، بلکه هر علمی که صحیح و درست باشد (که شامل تمام علوم عقلی و تجربی می‌شود)، علم دینی است و اساساً علم غیردینی وجود ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ب: ۳۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف: ۲۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۳). بر این اساس، ایشان تمام معرفت‌هایی تجربی که از طریق علومی چون فیزیک، شیمی و ... به دست می‌آید را دینی و اسلامی می‌داند و می‌گوید «فیزیک در شرایطی که مفید یقین و طمانیه عقلانیه است و در مرز فرضیه و وهم و گمان به سر نمی‌برد، یقیناً اسلامی است، هرچند شخص فیزیکدان، ملحد و شاک باشد» (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۳۳).

بنابراین به‌طور خلاصه می‌توان گفت دیدگاه آیت الله جوادی آملی برای دینی‌کردن علم، مبتنی بر دو اصل است: الف: دینی دانستن تمام علومی که به افعال الهی می‌پردازد ب: استفاده از نقل در کنار عقل و تجربه (مرتضی جوادی آملی، ۱۳۹۳؛ خسروپناه و بابایی،

۱۳۸۹؛ واعظی، ۱۳۸۷). این دو اصل در ادامه موردبررسی قرار می‌گیرند.

۲. بررسی دیدگاه آیت الله جوادی آملی پیرامون دینی دانستن تمام علوم یقینی یا اطمینان‌آور

چنانچه گذشت آیت الله جوادی آملی معتقد است تمام علوم فعلی دینی هستند و علم سکولار وجود ندارد. نگاه عالمان ممکن است سکولار باشد، اما ذات علم همیشه دینی است. نسبت به این سخن، نقدهای زیر قابل‌طرح است:

۱) ایشان معتقدند علوم وهمی اساساً هرگز علم نیستند تا قابل‌تقسیم به سکولار و دینی باشند و علوم قطعی یا اطمینان آور نیز همه دینی هستند.

مشکل این دیدگاه این است که نسبت به بخشی از علوم، نمی‌توان گفت که آن‌ها واقعی یا وهمی هستند، مگر این‌که بر اساس نوع نگاه دینی یا سکولار در مورد آن قضاوت کنیم. به‌عنوان نمونه، یک اقتصاددان سکولار، واقعیت را در این دنیا خلاصه می‌بیند و علم اقتصاد را بر مبنای رفاه دنیوی برنامه‌ریزی می‌کند، اما یک اقتصاددادن مسلمان، واقعیت را در سعادت اخروی و دنیوی انسان می‌بیند و علم اقتصاد را بر مبنای سعادت اخروی و رفاه دنیوی (در کنار هم) لحاظ می‌کند. در این موارد نوع نگاه دینی است که نشان می‌دهد چه چیزی واقعیت دارد و بر اساس آنچه برنامه و دستورالعملی باید در علم تعریف و تبیین شود.

بخشی از علوم فعلی با ابتناء بر ارزش‌ها و نظریات سکولاریستی، واقعیت را به صورتی وارونه جلوه می‌دهد. نظریات علم دینی تلاش می‌کنند تا راه‌حلی برای اسلامی‌کردن این علوم ارائه کنند، اما دیدگاه آیت الله جوادی هیچ راه‌حلی برای دینی‌نمودن علم ارائه نمی‌کند.

مدافعان علم سکولار معتقدند که علم آن‌ها وهم و خیال نیست و واقعیت را نشان می‌دهد. در مقابل، مدافعان علم دینی واقعیت را حقیقتی دیگر می‌دانند. دیدگاه آیت الله جوادی آملی به‌جای یافتن این‌که با ارائه راه‌حل نشان دهد که بخشی از واقعیات باید از طریق دین اخذ شوند، صورت‌مسئله را پاک می‌کند. در پاسخ باید گفت بدون شک

دانشمندان سکولار، نظریات خود را مصداق وهم و خیال نمی‌دانند. اکنون ما باید با بر اساس مبانی دینی نشان دهیم که واقعیت در دیدگاه‌ها و ارزش‌های دینی نهفته است و این مبانی می‌توانند علوم بشری (خصوصاً بخش عمده‌ای از علوم انسانی) را شکل دهد.

۲) دیدگاه ایشان هیچ تمییزی بین علوم تجربی و غیرتجربی نمی‌گذارد، درحالی‌که در مورد علوم انسانی، نقش مبانی دینی بسیار پررنگ است. به‌عنوان نمونه در علم اقتصاد، اگر به لحاظ مبنایی، نقش اقتصاد توسعه ارزش‌های اقتصادی لیبرال دانسته شود، علم اقتصاد به صورتی خاص شکل می‌گیرد و اگر مسائلی نظیر توسعه‌ی عدالت، نفی ربا و ... به‌عنوان اهداف اقتصاد اسلامی در نظر گرفته شود، علم اقتصاد صورت و شکل دیگری به خود می‌گیرد. البته این‌طور نیست که این مبانی دینی در تمام مسائل علم اقتصاد تأثیر داشته باشد. بخش‌هایی از علم اقتصاد، متکی به مبانی خاص دینی نیستند و دیندار و بی‌دین در مقابل آن‌ها مساوی است، اما بخش‌هایی از علم اقتصاد که متکی به مبانی فلسفی و نظری خاصی است، دینی و غیردینی می‌شود. این مسئله در علوم انسانی چشمگیرتر است.

۳) علاوه بر تأثیر مستقیم مبانی فلسفی و نظری در علوم انسانی، برخی از محققان معاصر با ذکر نمونه‌های متعددی نشان داده‌اند که حتی در علوم تجربی نیز بعضاً مبانی خاص دینی تأثیر و دخالت دارد. تأثیر این مبانی، محدود به مباحثی چون انتخاب مسئله یا انتخاب آزمایش نیست، بلکه در توجیه و تبیین گزاره‌های علمی نیز مبانی دینی اثرگذار است (گلشنی، ۱۳۹۴: ۱۵۸-۱۷۶). این موارد نشان می‌دهد که مسئله‌ی دینی کردن علم، محدود به نوع نگاه عالمان و دانشمندان نمی‌شود، بلکه بخش‌هایی از خود این علوم نیز قابلیت دینی و اسلامی کردن دارد.

۳. بررسی دیدگاه آیت الله جوادی آملی در مورد جایگاه علوم نقلی در علم دینی

چنانچه از مباحث قبلی روشن شد آیت الله جوادی آملی معتقدند برای شناخت طبیعت در کنار روش تجربی و عقلی، باید از منابع نقلی نیز استفاده کرد و با روش اجتهادی به کشف مسائل طبیعی از آن پرداخت.

بدون شک در بعضی از آیات قرآن و روایات، به برخی از مسائل علوم تجربی اشاره شده است. به‌عنوان نمونه، مباحثی در رابطه با کیفیت پدیدآمدن جهان و انسان در قرآن مطرح شده است. در این زمینه برخی از کتب نیز تألیف گردیده که آیات قرآن در مورد علوم طبیعی را گردآوری کرده و به تبیین آن‌ها پرداخته است (گلشنی، ۱۳۹۹؛ رضایی اصفهانی، ۱۳۹۱). بی‌شک این آیات قرآن می‌توانند روزنه‌های جدیدی را برای کشف واقعیات جهان طبیعت به روی انسان باز کنند. هم‌چنین اگر در بعضی از موارد، تعارضی اولیه بین متون نقلی و عقلی پدید آید، باید تلاش کرد که این تعارض را به‌صورت معقول حل کرد.

بنابراین در این‌که در قرآن و روایات، به‌صورت استطرادی به برخی مباحث علوم تجربی و طبیعی پرداخته شده است، شک و تردیدی نیست، اما آیا می‌توان گفت دین همان‌طور که برای احکام فقهی یا اعتقادی برنامه دارد، برای علوم طبیعی هم برنامه‌ای مخصوص به خود دارد؟ این سؤال در مورد علوم انسانی هم به شکل دیگری قابل‌طرح است. به‌عنوان‌مثال علم اقتصاد اسلامی بر پایه مبانی چون عدالت‌محوری، نفی ربا و ... استوار گشته است و این مبانی تأثیر زیادی بر علم اقتصاد دارد؛ اما آیا می‌توان گفت همانند فقه که برای تمام افعال انسانی برنامه دارد، در اقتصاد نیز بر اساس روایات باید به دنبال دستورالعملی برای «کنترل تورم» باشیم یا این‌که «شاخص فلاکت» را بر مبنای اصول اسلامی به دست آوریم؟

آیت الله جوادی آملی پاسخ صریحی به این سؤال نمی‌دهد، اما از نظریه‌ی کلی ایشان به صورتی است که گویی قرار است در تمام دانش‌ها و علوم، معرفت نقلی در کنار عقل و تجربه نقش خود را ایفا کند. در نقد این دیدگاه می‌توان گفت با توجه به این‌که هدف دین سعادت بشر است، از همان ابتدا قرار نیست که دین برنامه‌ای برای شیمی، فیزیک، زیست‌شناسی و ... داشته باشد تا این‌که گفته شود باید با روش اجتهادی به دنبال کشف آن بود.

ممکن است این اشکال مطرح شود این تفکر منجر به‌نوعی سکولاریزم می‌شود، زیرا برنامه‌های دین محدود به برنامه‌های اخروی نمی‌شود، بلکه دین برای دنیای بشر نیز برنامه

دارد؛ بنابراین باید با همین آیات و روایات موجود به استخراج برنامه‌های دین در علوم مختلف طبیعی بپردازیم.

در پاسخ به این نقد می‌توان گفت بدون شک دین برای دنیای بشر برنامه دارد. بخشی از این برنامه‌ها در راستای همان هدایت بشر هستند. به‌عنوان‌مثال برنامه‌ی اسلام برای نوع حکومت یا قانون‌گذاری، مستقیماً به هدایت بشر و کمال اخروی انسان مرتبط است. بخش دیگری نیز برنامه‌های کلی مربوط به سعادت دنیوی هستند. مثل ترغیب اسلام به کسب ثروت حلال که علاوه بر فواید اخروی، سعادت دنیوی را نیز تأمین می‌کند؛ اما وجود این برنامه‌های کلی بدین معنا نیست که غرض اسلام ارائه جزئیات علوم طبیعی بوده است. این علوم به خود بشر واگذار شده‌اند و این خود بشر است که باید نظریات مربوط به علوم طبیعی را کشف نماید.

ممکن است به‌صورت استطرادی، در قرآن و روایات مباحث مربوط به جهان طبیعت اشاره شده باشد و در موارد اعتبار سند، این آیات و روایات بی‌شک صادق هستند، اما بیان قوانین طبیعت از اهداف اسلام نیست که برنامه‌ای برای آن داشته باشد. دلایل زیر این مدعا را اثبات می‌کند:

در مورد اصول اعتقادی و مسائل فقهی که مربوط به سعادت و هدایت انسان است، رجوع به مکاتب دیگر مجاز نیست. یک مسلمان یا شیعه نمی‌تواند اصول اعتقادی و مسائل فقهی خود از ادیان یا مکاتب دیگر بگیرد، بلکه باید با اجتهاد از منابع فقهی، حکم الهی را به دست آورد یا اعتقاد صحیح اسلامی را به دست آورد.

نظیر این سخن را راجع به بخش‌های اسلامی علوم دیگر نیز که با فقه و اعتقادات دینی ارتباط دارند می‌توان گفت. به‌عنوان نمونه، در علم اقتصاد می‌توان اصول اسلامی نظیر نفی ربا و اجرای عدالت را به‌عنوان قوانین اسلامی مدنظر قرار داد و در این مسائل، رجوع به ادیان و مکاتب دیگر و کنارگذاشتن منابع دینی، قابل‌پذیرش نیست.

اما آیا این سخن را می‌توان در مورد زیست‌شناسی یا پزشکی یا فیزیک گفت؟! آیا در این موارد نمی‌توان به مکاتب دیگر مراجعه کرد؟!

واضح است که هیچ دلیلی مبنی بر عدم مراجعه به مکاتب دیگر وجود ندارد، بلکه در

همان دوران ائمه معصومین هم این مسائل با مراجعه به علـوم بشـری و تجربـی موردبررسـی قرار می‌گرفت. البته ائمه معصومین با علم غیب خود به این علوم دسترسـی داشـتند و زمـانی که مورد پرسش قرار می‌گرفتند، به پرسش‌ها پاسخ می‌دادنـد، امـا ائمـه معصـومین هیچ‌گـاه مردم را از مراجعه به دانشمندان تجربی در این مسائل منع نکردنـد. حتـی بعضـاً مـردم را بـه سفرهای دوردست برای تحصیل این علوم تشویق نمودند.

از سوی دیگر اگر غرض اسلام ارائه برنامه بـرای علـوم تجربـی بـوده اسـت، از کـدام روایت قرار است اصول فیزیکی یا زیستی استنباط شـود. درمجمـوع چـه تعـداد روایـات در باب زیست‌شناسی، فیزیک یا شیمی وجود دارد که یک مجتهد بخواهد بـا روش اجتهـادی از آن زیست‌شناسی یا شیمی اسلامی استخراج کند؟! به نظر می‌رسد در روایات فعلی که به دست ما رسیده، اساساً ظرفیت تولید علومی نظیر فیزیک، زیست‌شناسی، شـیمی و ... وجـود ندارد.

این شواهد نشان می‌دهد که اساساً ارائه علوم تجربی (بخش زیـادی از علـوم طبیعـی و بخشی از علوم انسانی) از اهداف و غایات دین نبوده است.

مشکل دیگری که وجود دارد این است کـه آیـت الله جـوادی معتقـد اسـت مجمـوع علومی که از راه‌های عقلی و تجربی به دسـت می‌آیـد را می‌تـوان داخـل در حیطـه‌ی دیـن دانست. به نظر می‌رسد دیدگاه ایشان منجر به گسـترده‌کردن بی‌علـت و بلکـه‌ی بی‌فایـده‌ی دائره‌ی دین می‌شود.

دو گزاره‌ی زیر را در نظر بگیرد:

الف: علوم قطعی، ضد دین نیستند.

ب: علوم قطعی، دینی و اسلامی هستند.

از نگاه نگارنده، آنچه بـا اسـتدلال و عقـل بـه دسـت می‌آیـد، تنهـا گـزاره‌ی اول اسـت، نـه گزاره‌ی دوم. به لحاظ عقلی می‌توان گفت که اگر علمی قطعـی باشـد، کاشـف از واقعیـت است و ممکن نیست که دین برخلاف واقعیات سخن بگویـد. خداونـد بشـر را بـه صـدق و درستی هدایت کرده و می‌کند و بر این اساس، هر معرفتی کـه صـادق باشـد، نمی‌توانـد در تضاد با آموزه‌های دینی باشد.

اما دیدگاه آیت الله جوادی آملی به‌درستی گزاره‌ی دوم باور دارد، بدین معنا که تمام علوم قطعی، دینی و اسلامی هستند. بر این اساس تمام گزاره‌های قطعی فیزیک یا شیمی و سایر علوم، دینی و اسلامی هستند. این سخن هرگز قابل‌پذیرش نیست، زیرا اساساً هدف دین، سعادت بشر بوده است و اسلام برنامه‌ی خاصی برای فیزیک یا شیمی نداشته است؛ بنابراین واردکردن این علوم به درون دین، عملی لغو و بلکه نادرست به نظر می‌رسد.

هدف دین این نبوده است که فرمول‌های فیزیکی را کشف نماید یا این‌که در مورد انرژی هسته‌ای، معرفت‌هایی را ارائه دهد. بر این اساس، واردکردن این بخش از علوم بشری در دین، برخلاف اغراض دین و نوعی توسعه‌ی بی‌ثمر دائره و اغراض دین است. باید چنین گفت که بخش‌هایی از علوم که ارتباطی به دین و اغراض آن ندارد، نه دینی و نه غیردینی هستند. ریاضیات یا بخشی زیادی از علوم تجربی، هیچ ربطی به دین و اغراض آن ندارد و لذا آن‌ها را نه می‌توان اسلامی و نه ضد اسلامی دانست.

۴. دیدگاه برگزیده پیرامون علم دینی

با توجه به نقد دیدگاه آیت الله جوادی آملی در مورد علم دینی، ضروری است که به دیدگاه جایگزین در مورد علم دینی اشاره شود. در مورد ماهیت علم دینی، ده‌ها دیدگاه دیگر مطرح شده است که پرداختن به هرکدام، نیازمند مقاله‌ای مستقل است (مصباح یزدی، ۱۳۹۲؛ گلشنی، ۱۳۹۴؛ باقری، ۱۳۸۲، سوزنچی، ۱۳۸۹، ۱۳۹۱)، اما در ضمن دیدگاه برگزیده، به برخی نظریات دیگر نیز اشاره‌ی بسیار مختصری می‌شود.

دینی کردن علم در دو مرحله ممکن است: ۱. صوری (به لحاظ صورت) ۲. محتوایی (به لحاظ ماده).

دینی کردن علم گاهی در مرحله‌ی صورت و ظاهر صورت می‌گیرد. گرچه دینی‌کردن علوم در مرحله‌ی صوری و ظاهری، نمی‌تواند حقیقت علوم را تغییر دهد، اما انجام آن می‌تواند گامی ابتدایی و تاحدی مؤثر در راستای دینی کردن علوم تلقی شود و تا حدی، آثار خاص خود را دارد.

به‌عنوان‌مثال فرض کنید فردی در یکی از رشته‌های مربوط به زبان‌های خارجی

تحصیل می‌کند. اساس و بنیان این رشته بر فراگیری زبان مربوط خارجی است و اسلامی‌سازی یا عدم اسلامی‌سازی این رشته‌ی علمی به لحاظ ذات امکان ندارد، اما می‌توان با اضافه کردن متون دینی در کنار متون دیگر، یا حذف متون خلاف دین و عفت از متون درسی مربوط به این رشته، به اسلامی‌سازی این رشته کمک نمود.

واضح است که این‌گونه اقدامات، ذات این علوم را تغییر نمی‌دهد، اما بااین‌وجود می‌تواند تا حدی در اسلامی کردن علوم کمک کند.

اما آنچه بیشتر محل بحث است، این است که آیا ذات و محتوای علوم قابل‌تقسیم به علم سکولار و دینی هستند یا نه؟ اگر ذات علوم قابل اسلامی کردن هستند، چگونه می‌توان علوم سکولار را دینی نمود؟

به نظر می‌رسد دو اقدام اساسی در راستای دینی نمودن علوم ضروری است:

الف: استفاده از نقل در موارد امکان

ب: استفاده از مبانی دینی

۱-۱. استفاده از نقل در موارد امکان

در مورد جایگاه علوم نقلی می‌توان سه دیدگاه را مطرح نمود:

الف: دیدگاه نخست این است که علوم نقلی تنها در معرفت‌هایی نظیر الهیات و فقه کاربرد دارد و نمی‌تواند در علوم اجتماعی یا طبیعی کاربرد داشته باشند (ملکیان، ۱۳۹۲: ۳۲۲)

ب: دیدگاه دیگر این است که می‌توان بر مبنای اصول پایه در علوم نقلی، علوم جدیدی تدوین کرد که از اساس با علم کنونی متفاوت است. البته این علم جدید، می‌تواند از منابع دیگر معرفتی نظیر عقل یا تجربه استفاده کند، اما این علوم بر مبنای نظام جدید متخذ از آیات و روایات، تفاوت جدی و ماهوی با علم قبلی دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۴۹).

ج: دیدگاه سوم این است که علوم نقلی تنها در بخش‌هایی از علوم می‌تواند اثرگذار باشد. بخش‌های گسترده‌ای از علوم، قابل‌تقسیم به سکولار و دینی نیستند، اما بخش‌هایی از علوم را می‌توان دینی نمود (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۲۷۹-۲۸۹). البته در مورد این‌که کدام بخش از علوم قابلیت دینی کردن دارد، اختلافاتی وجود دارد.

از توضیحات مباحث قبلی روشن شد که تقریر دوم به آیت الله جوادی آملی متعلق است. این تقریر را می‌توان تقریر حداکثری نامید که در بخش قبل به بعضی از نقدها در رابطه با آن اشاره گردید.

تقریر اول را نیز می‌توان تقریر حداقلی نامید. این تقریر با این ایراد مواجه است که بخش‌های زیادی از علوم اجتماعی (و بخش‌های کمی از علوم طبیعی)، ارتباط تنگاتنگی با اعتقادات، احکام و دستورات اسلامی دارد که در متون نقلی ذکر شده است. استفاده از متون نقلی می‌توان به تصحیح و پیشرفت این علوم کمک کند و زوایای جدیدی را در راه شناخت حقیقت نشان دهد.

بنابراین به نظر می‌رسد رویکرد صحیح در مواجهه با متون نقلی، رویکرد سوم است که می‌توان آن را «رویکرد اعتدالی» نامید.

۱-۲. استفاده از مبانی دینی

بسیاری از مدافعان علوم دینی بر این مسئله تأکید دارند که برای دینی نمودن علوم باید مبانی آن دینی شود. مثال‌های متعددی در این زمینه قابل‌طرح است. این مثال‌ها عمدتاً در علوم انسانی کاربرد دارند و در علوم طبیعی نیز بعضاً می‌توان موارد محدودی را ارائه داد.

به‌عنوان نمونه، مبنای نفی ربا می‌تواند در علم اقتصاد تأثیرگذار باشد. پذیرش وجود خدا می‌تواند آثار خاص در علم روانشناسی باشد و درمان‌های جدیدی را برای آرامش روان مطرح کند. مبنای حکومت اسلامی و سیاست اسلامی می‌تواند شکل و محتوای علوم سیاسی را تغییر دهد و ...

به همین نحو مثال‌هایی در علوم طبیعی نیز وجود دارد. به‌عنوان نمونه، طرح نظریه‌ی جهان‌های متعدد بر اساس پیش‌فرض انکار خدا بوده است و با پذیرش وجود خداوند، احتمال پذیرش این نظریه بسیار کم می‌شود (گلشنی، ۱۳۹۴: ۱۵۸-۱۷۶).

گرچه توجه به مبانی و اصلاح علم بر مبنای دین می‌توان گامی مهم و مؤثر در فرآیند دینی‌کردن علوم باشد، اما باید توجه کرد دینی نمودن مبانی، بخشی از فرآیند دینی‌نمودن علم است، نه تمام آن. دینی نمودن علم نیازمند کارهای صوری و محتوایی است و در

بخش محتوایی نیز در کنار اصلاح محتوا بر اساس مبانی دینی، باید به نقش و تأثیر نقل نیز توجه کرد.

در تکمیل توضیحات فوق، چند نکته‌ی دیگر نیز باید ذکر شود که می‌تواند تصویر دقیق‌تری از ماهیت علم دینی ارائه کند:

۱. استفاده از معرفت‌های دینی در علوم به معنای کنارگذاشتن واقعیات نیست، بلکه برعکس به معنای گشودن راهی نو برای کشف واقعیات است. به‌عنوان نمونه، در علم روانشناسی فعلی، به این مسئله پرداخته نمی‌شود که «روان» حقیقتی مادی دارد یا غیرمادی؛ اکنون اگر بر مبنای فلسفه اسلامی اثبات گردد که حقیقت انسان، به نفس مجرد انسان است (شیخ اشراق، ۱۳۷۵: ۴/ ۵۰؛ ملاصدرا، ۱۳۶۸: ۸/ ۴۲-۴۴؛ سبزواری، ۱۳۷۹: ۵/ ۱۲۴-۱۶۲)، این به معنای انکار واقعیات موجود در علم روانشناسی نیست، بلکه روزنه‌ای جدید را برای شناخت واقعیت در اختیار انسان قرار می‌دهد که در عین پذیرش توانایی‌هایی مغزی در تبیین برخی حالات روانی، به واقعیت دیگری که ورای مغز است و ابعاد و واقعیت خاص خود را دارد، توجه می‌کند.

۲. دینی‌سازی علم به علوم انسانی محدود نمی‌شود، بلکه بخش‌هایی از علوم طبیعی نیز امکانِ دینی‌شدن را دارند؛ هرچند این امکان، در علوم طبیعی، کمتر و محدودتر است (Mousavirad, 2025).

مقایسه دیدگاه آیت الله جوادی آملی با آیت الله مصباح یزدی

گرچه موضوع این مقاله، بررسی دیدگاه آیت الله جوادی آملی پیرامون علم دینی است اما در ادامه اشاره‌ای مختصر به بخشی از دیدگاه آیت الله مصباح یزدی در مورد علم دینی شده و با دیدگاه آیت الله جوادی مقایسه می‌شود.

آیت الله مصباح معتقدند علومی که موضوع، مسائل و اهدافشان با دین ارتباطی پیدا نمی‌کند، به دینی و غیردینی متصف نمی‌شوند. ولی علومی که در مبانی، ارزش‌ها یا روش‌هایشان با یکی از مؤلفه‌های دین (باورها، ارزش‌ها و احکام) دارای مرز مشترک باشند، می‌توانند دینی یا غیردینی باشند. این‌گونه علوم، در صورتی دینی خواهند بود که در

آن‌ها نظریاتی را مبنا قرار دهیم که مورد تأیید دین باشند، یا دست‌کم دین آن‌ها را نفی نکند (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۲۰۸-۲۰۹).

دیدگاه آیت الله مصباح ازاین‌جهت با دیدگاه آیت الله جوادی متفاوت است که آیت الله مصباح معتقد است که ماهیت بخشی از علوم، قابلیت دینی کردن را دارد و دینی شدن علم، تنها ناظر به نگاه و منظر عالم نیست؛ اما این سؤال مطرح می‌شود که کدام بخش از علوم، بر اساس دیدگاه آیت الله مصباح، قابلیت دینی کردن را دارد. از مجموع عبارات ایشان چنین استفاده می‌شود که دینی کردن علوم ناظر به علوم تجویزی است و اگر در علوم توصیفی هم مطرح شود، در بخشی که مرتبط با اهداف و رسالت دین در زمینه‌ی هدایت انسان است، امکان دینی‌کردن علوم وجود دارد. البته اگر دین در مواردی به دلایل مختلفی، جواب یک مسئلهٔ علمی را داده باشد، حق و مطابق با واقع است و ازاین‌رو باید آن را پذیرفت، اما دینی کردن علوم در این بخش که ارتباطی به وظیفه و رسالت دین ندارد، صورت نمی‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۲۱۴-۲۱۵).

منظور از علوم توصیفی آن دسته از علوم است که تنها به توصیف یک پدیده، چگونگی به‌وجود آمدن آن و عوامل مؤثر در پیدایش و تحول آن می‌پردازند. علومی مانند فیزیک، شیمی، زیست‌شناسی، ریاضیات و علوم پایه به این مجموعه تعلق دارند. در این دسته از علوم هیچ صحبتی از مسائل ارزشی نیست و این علوم خود به خود به انجام یا ترک کاری توصیه نمی‌کنند. در مقابل، ویژگی علوم دستوری آن است که با رفتارهای انسانی سروکار دارند و برای آن‌ها تعیین تکلیف کرده، آن‌ها را به خوب و بد تقسیم می‌کنند، و به برخی امر و از برخی دیگر نهی می‌نمایند. علومی چون اخلاق، حقوق، علوم تربیتی و مانند آن‌ها زیرمجموعهٔ علوم دستوری به‌شمار می‌روند. این علوم به ارائهٔ برنامه و دستورالعمل‌هایی می‌پردازند که برای حل یک مشکل یا رسیدن به هدفی مطلوب لازم تشخیص داده می‌شوند. این برنامه‌ها و دستورات ازیک‌طرف بر یافته‌هایی تکیه دارد که در علوم توصیفی به‌دست آمده‌اند و از سوی دیگر متأثر از هدف مطلوبی است که محقق درنظر می‌گیرد. بر اساس دیدگاه آیت الله مصباح، دین در حوزه علوم توصیفی دخالتی ندارد مگر در مواردی که مربوط به سعادت و ارزش‌های دینی است (مصباح یزدی، ۱۴۰۲:

.(۲۸۳-۲۸۲

به نظر می‌رسد تفکیک صورت گرفته بین علوم توصیفی و تجویزی می‌تواند تا حد زیادی (در بیشتر موارد) به شناخت علوم اسلامی کمک کند، اما مشکلی که این نظریه با آن مواجه است این است که در بعضی از موارد، دین در حوزه علوم طبیعی، توصیفی را (و لو به‌صورت استطرادی) ارائه داده که مرتبط با سعادت انسان نیست، اما همچنان آن مسئله در حوزه علم دینی می‌گنجد. توصیفات خاصی که دین در حوزه علوم طبیعی نظیر کیفیت خلقت جهان، کیفیت خلقت انسان، کیفیت پدید آمدن رعدوبرق، نکاتی در مورد برف، باران، تگرگ و ... دارد، ارتباطی به معرفت‌های تجویزی و سعادت انسان ندارد، اما ازآن‌جهت که دین توصیف خاصی را ارائه داده، این توصیف داخل در حوزه علم دینی است. این‌گونه معرفت‌ها حتی اگر به سعادت انسان ربطی نداشته باشد، ازاین‌جهت که در متون دینی ذکر شده‌اند، نوعی معرفت و علم دینی محسوب می‌شوند.

نتیجه‌گیری

برخلاف دیدگاه آیت الله جوادی آملی، بخش گسترده‌ای از علوم فعلی (معرفت‌هایی که مرتبط ارزش‌ها و سعادت انسان هستند و هم‌چنین معرفت‌های توصیفی که ممکن است به ارزش‌های دینی و سعادت ارتباطی نداشته باشد، اما در آن دین از موضعی خاص دفاع نموده) بر اساس مبانی سکولار یا بعضاً الحادی شکل گرفته‌اند؛ بنابراین می‌توان آن‌ها را دینی نمود. دینی نمودن این بخش از علوم هم با استفاده از مبانی دینی و هم با استفاده از علوم نقلی در موارد امکان، تحقق می‌یابد.

اما در مقابل، بخش زیادی از علوم توصیفی که ربطی به سعادت انسان ندارند و دین هم موضعی نسبت به آن‌ها اتخاذ نکرده، با استفاده از منابع عقلی یا تجربی به شناخت واقعیت نائل می‌شوند. دینی کردن این بخش از علوم، معنایی ندارد.

دیدگاه آیت الله جوادی آملی در رابطه با علم دینی با دو مشکل اساسی مواجه است: ۱. دیدگاه ایشان راه‌حلی برای دینی کردن علوم فعلی ارائه نمی‌دهد. ۲. هدف دین سعادت بشر است، بنابراین دین برای بخش گسترده‌ای از علوم توصیفی، برنامه و نظر خاصی ندارد؛

اجتهاد در علوم نقلی در این بخش از علوم، قابل‌پذیرش نیست.

درمجموع می‌توان گفت علم دینی در دو بخش از علوم قابل‌طرح است: ۱. معرفت‌هایی که مرتبط با ارزش‌های دینی و سعادت اخروی انسان است. ۲. معرفت‌هایی که گرچه با ارزش و سعادت اخروی انسان مرتبط نیست، اما ازاین‌جهت که اسلام در آن زمینه توصیف خاصی را ارائه داده، در زمره‌ی علم دینی محسوب می‌شوند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID
Seyyed Jaaber Mousavirad **https://orcid.org/0000-0003-0168-9797**

منابع

باقری، خسرو (۱۳۸۲)، *هویت علم دینی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۷)، *منزلت عقل در هندسه معرفت دینی*، قم، اسراء.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸ الف)، *علم نافع و هویت‌ساز*، فصلنامه حکمت اسراء (۱)، ۹-۲۸.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸ ب)، *تبیین برخی از مطالب منزلت عقل در هندسه معرفت دینی*، فصلنامه حکمت اسراء (۲)، ۱۷-۴۰.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۹)، *ویژگی‌های فلسفه و نسبت آن با علوم*، فصلنامه حکمت اسراء (۵)، ۷-۲۰.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۸)، *تدریس علم دینی برای استادان صاحب‌نظر در زمینه علم دینی*، در: نظریه علم دینی در آثار آیه‌الله جوادی آملی، قاسم جعفرزاده، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

جوادی آملی، مرتضی، (۱۳۹۳)، *تبیین نظریهٔ علم دینی حضرت آیت‌الله علامه جوادی آملی*. کتاب نقد، ۱۶(۷۱)، ۳۷۱-۴۰۴.

خاکی قراملکی، محمدرضا، (۱۳۹۳)، *ملاحظاتی انتقادی بر مبانی نظری علم دینی از منظر علامه جوادی آملی*، کتاب نقد، ۱۶(۷۱)، ۱۴۳-۱۸۸.

خسروپناه، عبدالحسین؛ و بابایی، قاسم، (۱۳۸۹)، *چیستی و گستره علم دینی از نظرگاه آیت‌الله جوادی آملی*. حکمت اسراء، (۶)، ۲۷-۴۸.

رضایی اصفهانی، محمدعلی، (۱۳۹۱)، *قرآن و علوم طبیعی*. قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

سبزواری، ملاهادی، ۱۳۷۹، شرح المنظومه. تهران: نشر ناب.

سروش، عبدالکریم، (۱۳۹۲)، *اسلام و علوم اجتماعی*؛ نقدی بر دینی کردن علم. در علم دینی دیدگاه‌ها و ملاحظات (ویرایش سید حمیدرضا حسنی، مهدی علی پور، سید محمدتقی موحد ابطحی: ۳۳۶-۳۶۰). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

سوزنچی، حسین (۱۳۸۹)، *امکان علم دینی، بحثی در چالش‌های فلسفی اسلامی سازی علوم انسانی*، معرفت فرهنگی اجتماعی، سال اول، شماره چهارم، ۳۱-۶۰.

سوزنچی، حسین (۱۳۹۱)، *چگونگی بازتولید فلسفه‌های علوم انسانی با تکیه بر فلسفه اسلامی*، حکمت اسراء، سال چهارم، شماره سوم. ۶۹-۱۷۰.

شیخ اشراق، (۱۳۷۵)، *مجموعه مصنفات شیخ اشراق*. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

گلشنی، مهدی، (۱۳۹۴)، *از علم سکولار تا علم دینی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

گلشنی، مهدی، (۱۳۹۹)، *قرآن و علوم طبیعت*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۲)، *رابطه علم و دین*. قم: موسسه امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۸)، *معارف قرآن (۳-۱) خداشناسی، کیهان‌شناسی، انسان‌شناسی*. قم: موسسه امام خمینی.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم، (۱۳۶۸)، *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*. قم: مکتبه المصطفوی.

ملکیان، مصطفی، (۱۳۹۲)، پیش‌فرض‌های بازسازی اسلامی علوم انسانی. در علم دینی دیدگاه‌ها و ملاحظات (ویرایش سید حمیدرضا حسنی، مهدی علی پور، سید محمدتقی موحد ابطحی). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

واعظی، احمد، (۱۳۸۷)، علم دینی از منظر آقای جوادی آملی. روش‌شناسی علوم انسانی (حوزه و دانشگاه)، (۵۴)، ۹-۲۳.

References

Bagheri, Khosrow (1382 SH), *The Identity of Theistic Science*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Golshani, Mehdi (1394 SH), *From Secular Science to Theistic Science*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.

Golshani, Mehdi (1399 SH), *The Qur'an and the Natural Sciences*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.

Javadi Amoli, Abdollah (1387 SH), *The Status of Reason in the Structure of Religious Knowledge*. Qom: Esra.

Javadi Amoli, Abdollah (1388a SH), "Beneficial and Identity-Forming Science," *Hekmat-e Esra* 1, 9–28.

Javadi Amoli, Abdollah (1388b SH), "An Explanation of Some Issues in The Status of Reason in the Structure of Religious Knowledge," *Hekmat-e Esra* 2, 17–40.

Javadi Amoli, Abdollah (1389 SH), "The Characteristics of Philosophy and Its Relation to the Sciences," *Hekmat-e Esra* 5, 7–20.

Javadi Amoli, Abdollah (1398 SH), "Teaching Theistic Science to Experts in the Field of Theistic Science," in *The Theory of Theistic Science in the Works of Ayatollah Javadi Amoli*, ed. Qasem Jafarzadeh. Qom: Research Institute for Islamic Culture and Sciences.

Javadi Amoli, Morteza (1393 SH), "An Explanation of Ayatollah Allameh Javadi Amoli's Theory of Theistic Science," *Ketab-e Naqd* 16(71), 371–404.

Khaki Qaramaleki, Mohammad Reza (1393 SH), "Critical Remarks on the Foundations of the Theory of Theistic Science from the Perspective of Allameh Javadi Amoli," *Ketab-e Naqd* 16(71), 143–188.

Khosropanah, Abdolhossein, and Qasem Babaei (1389 SH), "The Nature and Scope of Theistic Science from the Perspective of Ayatollah Javadi Amoli," *Hekmat-e Esra* 6, 27–48.

Malekian, Mostafa (1392 SH), "Presuppositions for the Reconstruction of the Islamic Human Sciences," in *Theistic Science: Views and Considerations*, ed. Seyyed Hamid Reza Hosni, Mehdi Alipour, and Seyyed Mohammad-Taqi Movahed Abtahi. Qom: Research Institute for Islamic Sciences and Culture.

Mesbah Yazdi, Mohammad-Taqi (1392 SH), *The Relationship between Science and Religion*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.

Mesbah Yazdi, Mohammad-Taqi (1398 SH), *Qur'anic Teachings (1–3): Theology, Cosmology, and Anthropology*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.

Mousavirad, Seyyed Jaaber (2025), *The Plausibility of Theistic Science*, European Journal of Science and Theology, Vol.21, No.3, 45-57

Mousavirad, Seyyed Jaaber (2025), *The Plausibility of Theistic Science*, European Journal of Science and Theology, Vol.21, No.3, 45-57

Mulla Sadra, Mohammad ibn Ibrahim (1368 SH), *al-Hikma al-Muta'aliya fi al-Asfar al-'Aqliyya al-Arba'a*. Qom: Maktabat al-Mustafavi.

Rezaei Esfahani, Mohammad Ali (1391 SH), *The Qur'an and the Natural Sciences*. Qom: Institute for Qur'anic Interpretation and Qur'anic Sciences Research.

Sabzevari, Molla Hadi (1379 SH), *Sharh al-Manzuma*. Tehran: Nashr-e Nab.

Shaykh al-Ishraq (1375 SH), *The Collected Works of Shaykh al-Ishraq*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.

Soroush, Abdolkarim (1392 SH), "Islam and the Social Sciences: A Critique of the Theisticization of Science," in *Theistic Science: Views and Considerations*, ed. Seyyed Hamid Reza Hosni, Mehdi Alipour, and Seyyed Mohammad-Taqi Movahed Abtahi, 336–360. Qom: Research Institute for Islamic Sciences and Culture.

Souzanchi, Hossein (1389 SH), "The Possibility of Theistic Science: An Inquiry into the Philosophical Challenges of Islamization of the Human Sciences," *Ma'refat-e Farhangi-ye Ejtemaei* 1(4), 31–60.

Souzanchi, Hossein (1391 SH), "How to Reproduce the Philosophies of the Human Sciences on the Basis of Islamic Philosophy," *Hekmat-e Esra* 4(3), 69–170.

Va'ezi, Ahmad (1387 SH), "Theistic Science from the Perspective of Mr. Javadi Amoli," *Methodology of the Human Sciences (Hawzah and University)* 54, 9–23.

استناد به این مقاله: موسوی راد، سید جابر (۱۴۰۵). بررسی انتقادی و تطبیقی دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی پیرامون علم دینی، *پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه*، *۷ (۱۲)*، ۱-۲۶. DOI: 10.22054/jcst.2026.92583.1307

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.